
---

*П.М.Хмельовський
(Івано-Франківськ)*

**ІДЕЯ РІДНОЇ ШКОЛИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ
ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ
у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.**

Розглядаючи розвиток українського національного руху у Галичині в європейському контексті, дослідники виділяють у ньому три стадії 1) збирання спадщини (наукову); 2) організаційну (культурну) (1848–1860 рр.); 3) політичну (1861–1918 рр.)¹ Його складовою частиною була ідея рідної школи.

Як і для багатьох інших народів Європи, 1848 р. став для українців (русинів) Австрії весною національного пробудження й розвитку. Саме в травні того року у Львові виникла перша політична організація українців – Головна Руська Рада. Вона сформулювала вимогу виділення українських земель із складу австрійських багатонаціональних провінцій Галичини, Буковини та Потонського (з центром у Братиславі) намісництва в окремий коронний край з місцевою адміністрацією й самоуправлінням. У "Прошенні руського народу в Галициї"... до цісаря Фердинанда, яке Головна Руська Рада подала йому 10 травня 1848 р., ставилися вимоги "заведення руської мови в сільських і міських школах тих округів Галичини, де русини творять загальну або більшість людності, заведення руської мови в вищих школах тих самих округів, опублікування всіх державних та крайових законів і цісарських постанов, окрім німецької та польської, також руською мовою, далі того, аби урядники в Східній Галичині знали також руську народну мову, розширення студій руського духовенства в руській мові, зрівняння прав руського духовенства з правами польського та австрійського, а нарешті, того, аби всі народні уряди та публічні служби доступні були також русинам"².

З призначенням 1849 р. намісником Галичини графа А. Голуховського стало зрозуміло, що Відень обрав за свого союзника у регіоні поляків. Крах національних ілюзій українського руху негативно позначився на чіткості його програмних ідей, насамперед, на його організаційній сконсолідованості.

Наприкінці 1850-х - на початку 1860-х рр. Австрія пережила новий етап перетворень, який був логічним продовженням "весни народів", хоча в іншій (реформістській) формі.

В імперії на перший план вийшли проблеми національно-політичного характеру. Численність і складність проблем, які потребували розв'язання, зумовили різкі хитання, якими супроводжувалися "конституційні експерименти" в Австрії. "Основний державний закон про загальні права громадян королівств та земель", представлений у рейхсраті 21 грудня 1867 р., проголосив усі народи імперії рівноправними й гарантував кожному з них невід'ємне право оберігати свою мову, школу і національну окремішність³. На практиці це останнє право було поставлене у пряму залежність від політичної сили національних рухів.

В 60-х рр. ХІХ ст. відбулася диференціація українського національного руху, який репрезентували дві "духовно-політичні форми" (Микола Шлемкевич) старорусини та народовці. Для обох ідея рідної школи була однією з головних у постановці їхніх програмних цілей, хоча в повній мірі у 60-70-х рр. ХІХ ст. реалізувати її жодній політичній силі не вдалося.

Перші старорусини аж до початку 80-х рр. мали перевагу над народовцями. В їхньому таборі опинилися інтелектуальні світила Д. Зубрицький, Я. Го-

---

ловацький, І. Шараневич, А. Петрушевич, В. Дідицький, В. Площанський, В. Наумович. Як писав В. Гнатюк, вони до кінця 70-х рр. мали за собою майже всіх попів (з невеликими винятками) та більшість урядників, отже й більшість тодішньої інтелігенції⁴.

В їхніх руках перебували Народний дім у Львові й відповідна матеріальна база, якій, за заповітом М. Качковського, дісталось 60 000 гульденів. При Народному домі діяли бібліотеки, бурси, Ставропігійський інститут зі своїм видавництвом. Велику культурно-освітню роботу проводило товариство "Галицько-Руська матиця", у статуті якого зазначалося, що воно "єсть соєдинєніє добровольное поднесенія ради образованія народа руского средствами, въ ихъ уставахъ определенными. Задачею его єсть а) старатися о добры, пожиточныє книжки, прежде всего въ языци рускомъ, которыи послужили бы до распространєнія добрыхъ, общепользныхъ знаній..."⁵. У 1874 р. русофіли організували розраховане на масову роботу серед селянства культурно-освітнє "Общество им. Качковського", яке з 1876 р. почало видавати книжечки просвітницького характеру "не конечно чистім русскимъ языкомъ, а такимъ, щобъ і мала дитина порозуміла і з того користала"⁶.

Поява народовського руху була насамперед зумовлена розвитком громадсько-політичного життя у Галичині, створенням окремої руської "громадської (публічної) сфери", яку формували інституції, органи преси, публічні заходи. До цього спричинилося запровадження в Габсбурзькій монархії конституційних та ліберальних свобод на початку 1850-х рр. На думку Ф. Стебля, його появи частково сприяла шкільна реформа 1860-1870-х рр., згідно з якою освіта перейшла у відання відповідних світських органів і запроваджувалося обов'язкове початкове навчання дітей рідною мовою⁷.

Політична думка ранніх народовців остаточно викристалізувалася після того, як 1865 р. "Мета" стала виключно політичним часописом. Того року з-під пера її редактора К. Климковича вийшла серія статей ("Руська народна партія і її політична ісповідь", "Дотеперішня політика русинів", "Федерація і її значення для Австрії", "Заказання мети" та ін.), в яких було зроблено одну з перших у новій історії спроб перенести постулат мовно-культурної незалежності України у політичну сферу, вийти за рамки староруської вимоги поділу Галичини на дві провінції⁸.

К. Климкович сформулював політичне кредо народовців як окремої суспільної течії в обставинах, що настали після валуєвського циркуляру, а також січневого повстання. Оскільки Росія почала репресивну політику щодо українського руху, то, на думку К. Климковича, "гравітаційної точки для руського народу не въ Россіи, але въ Австрії шукати треба"⁹.

З кінця 60-х рр. XIX ст. народовський рух вступив у другу фазу свого розвитку. З притаманним йому критицизмом щодо раннього народовства І. Франко підкреслював, що відтоді "...народній рух звільна виходить із теоретичного розумування та з сентиментального ентузіазму на поле конкретної, виразно обмеженої, більш-менш методичної праці"¹⁰.

Організаційною базою народовського руху стали спочатку редакції часописів "Вечорниця" (1862-1863), "Мета" (1863-1865), "Нива" (1865), "Русалка" (1866). Згодом вона розширилася за рахунок новостворюваних товариств "Руська бесіда" (1861), при якому засновано перший професійний український театр (1864), "Просвіта" (1868), яке зайнялося виданням популярної літератури й організацією читалень по селах, Товариство ім. Т. Шевченка для опіки над письменством (1873), яке згодом (1892р.) було реорганізоване в наукове. Нарешті, у 1881 р. утворилося Руське педагогічне товариство.

Проблема освіти залишалась у Галичині однією з найскладніших. Найвищою інстанцією в регіоні, яка займалася вирішенням цієї останньої, була Крайова шкільна рада, створена, за цісарським розпорядженням, 25 червня 1867 р. Вона підпорядковувалася безпосередньо Міністерству віросповідань та освіти у Відні й поширювала свою діяльність на вчительські семінарії, народні, середні, торговельні, промислові школи, а також на установи для дітей дошкільного віку і курси для неписьменних дорослих. Очолювали Раду галицький намісник та від 1890 р. її віце-президент. До її складу, в якому із 40 членів було лише 7 українців, входили також крайові інспектори й делегати від крайової влади, духовенства, великих міст¹¹.

Крайовий шкільний закон 1873 р. був покликаний здійснити реорганізацію учбових закладів, покращити їх матеріальну базу, впровадити єдиний план навчання, а головне зробити його обов'язковим і безплатним для всіх дітей віком від 6 до 12 років. Згідно із законом, нижчою ланкою освітньої системи у Галичині стали народні школи.

В 1881 р. у регіоні нараховувалося 1489 українських шкіл, 1186 польських, 35 німецьких, 134 українсько-польських, 14 польсько-німецьких, 2 українсько-німецькі¹². Українські народні школи як нижча ланка освітньої системи в краї були здебільшого однокласні. На 100 класів з українською мовою викладання припадало 124 з польською¹³.

Саме народовці львівські професори університету та викладачі гімназій Омелян Огоновський, Наталь Вахнянин, о. Олександр Стефанович, Роман Заклинський, Омелян Партицький, Фран Костек, а також шкільні вчителі Амврозій Яновський, Корнило Сушкевич, Дмитро Вінуковський, Володимир Барвінський редактор "Діла", крилошанин о. Іван Величко скликали у листопаді 1880 р. шкільну (нараду) анкету, яка надала значного імпульсу створенню Руського товариства педагогічного. Вибраний на ній тимчасовий організаційний комітет підготував його статут, який 6 серпня 1881 р. був затверджений намісництвом¹⁴.

"Руське товариство педагогічне" (далі РТП) ставило собі за завдання "а) промишляти над потребами руського народу на поли шкіл народних, середних і висших, займатися основуванням руських шкіл і піддержувати всякі справи виховання публічного і домашнього на основі матерного язика; б) подавати членами поміч як моральну, так і матеріальну"¹⁵. Для їх виконання передбачалося використання різних форм та засобів: подання меморіалів і петицій до влади в справі навчання у руських школах, проведення публічних конференцій та звітів педагогічного й наукового змісту; видання часопису і навчальної літератури, використання досвіду діяльності австрійського, чеського, моравського, словенського й інших педагогічних товариств; надання членам РТП матеріальної допомоги в їхніх наукових пошуках¹⁶.

12 жовтня та 7 листопада 1881 р. в українських часописах було надруковано перші відозви "Руського товариства педагогічного", в яких підкреслювалося, що однією з головних підстав добробуту народу є освіта, яка будить "самосвідомість сил, прав і обов'язків, є підвалиною життя народного і політичного"¹⁷.

Отже, ідея рідної освіти на початку 1880-х рр. набула такого змісту: "Просвітити свій народ посредством народної школи"¹⁸. Необхідність заснування русинами педагогічного товариства пояснювалося намаганнями прийти на допомогу освітній владі й різними засобами дбати про розвиток шкіл взагалі, а "наших в особливості". Розбудовою їх мало зайнятись учительство, весь "русский просвещенный загал" краю.

У відозві РТП 19 листопада 1881 р. вперше проголошувалася необхідність згуртування національних сил задля запровадження рідної мови у викладанні в народних школах.

Репрезентантом діяльності товариства на початковому етапі (до скликання загальних зборів) став тимчасовий центральний відділ, який був утворений 29 вересня 1881 р. Його очолив А. Яновський директор гімназії в Львові, посол галицького сейму та віденського парламенту. До складу відділу також входили: Ф. Костек заступник голови, о. І. Величко, В. Барвінський, Р. Заклинський, Г. Врецьона, О. Огоновський. Завдяки їхньому ентузіазму на етапі становлення РТП кількість його членів зросла з 83 у 1881 р. до 342 в лютому 1884 р.¹⁹.

Тимчасовий центральний відділ зумів не втягувати його у протиборство народовців та русофілів, виразно підкреслюючи загальноруський характер останнього. Проти нього виступила польська політична еліта, яка звинуватила товариство в сепаратизмі, вважаючи РТП "німецькою інтригою"²⁰.

Перші загальні збори товариства, названі установчими, що відбулися 2 березня 1884 р., вибрали центральний відділ, до якого ввійшли: о. В. Ільницький (голова), радник О. Барвінський, Я. Сведзіцький, д-р Ю. Целевич, Г. Врецьона, професори І. Костецький, О. Марків, О. Мончаловський, О. Огоновський, о. І. Гушалеви́ч, К. Охримович, В. Шухевич, К. Кахникевич²¹. На своєму першому засіданні 5 березня 1884 р. він визначив основне завдання товариства: "видобути наші школи з рук чужих і боронити наші школи і їх учителів від всяких кривд"²².

Поширення діяльності останнього на всю територію Галичини стало одним з основних напрямків його розвитку. 6 травня 1884 р. Центральний відділ ухвалив скликати з'їзд українських учителів з провінції, який мав перерости в надзвичайні збори товариства. Адже статут РТП дозволяв створювати філіальні відділи, що мали здійснювати педагогічно-освітню роботу серед місцевої громадськості, бути своєрідним посередником у зв'язках з централом у Львові. На жаль, у період початкового становлення товариства цей намір його керівництва залишився нереалізованим. Лише 29 червня 1888 р. завдяки ентузіазму вчителя Д. Дмитренка було засновано першу філію в Щирці²³.

Поступово, але повільними темпами зростала чисельність товариства. Якщо у 1885 р. в ньому нараховувалось 412 членів, то у 1890 р. 552. Це дало привід одному з перших дослідників "Рідної школи" Л. Ясінчуку говорити про тенденції застою, причини якого він вбачав у примітивності тодішнього українського суспільства, що не могло в 1880-х рр. відчувати ваги й значення ідеї рідної школи.

1890-ті рр. започаткували новий етап розвитку українського руху його політизацію. У 1890 р. з'явилася Русько-українська радикальна партія, а на її базі в 1899 р. утворилось три УНДП, УРП та УСДП.

Модернізація українського політичного руху спричинила більше зацікавлення діяльністю всіх національно-культурних товариств, у тому числі й РТП. Поглибилося розуміння ваги і значення ідеї рідної школи.

На VIII загальних зборах товариства 26 листопада 1891 р. було внесено зміни до статуту, які розширювали права й сферу діяльності його філій. Останні отримували можливість відкривати навчальні заклади школи, бурси, інститути. На зборах головою було обрано Олександра Барвінського, з чийм ім'ям пов'язана активізація організаційно-шкільної діяльності товариства²⁴. На зборах 1 березня 1896 р. вдруге піднімалося питання про внесення змін до статуту, за якими надавалося право створювати низові гуртки у містах і селах Галичини. Ухвалою з'їзду 11 лютого 1898 р. ці зміни ввійшли до статуту: зап-

роваджувалася триступенева структура, в якій, поряд з центральним відділом та філіями, могли засновуватися гуртки у місцевостях, де було щонайменше 5 членів товариств²⁵. Проте через закиди крайової адміністрації про порушення регламенту при прийнятті змін у положеннях статуту, їх відхилення намісництвом (без пояснень) останній у новій редакції вдалось затвердити лише через Міністерство внутрішніх справ 24 січня 1902 р.²⁶

Статутні зміни привели до організаційного зростання гуртків на місцях, поживавлення діяльності їх на селі. На 1905 р. працювало 25 філій РТП, кожна з яких нараховувала, за підрахунками Г. Білавич, від 11 до 80 членів. Зросла й чисельність товариства. В 1908 р. в ньому нараховувалося 3745 членів.

Розвиток шкільної та позашкільної освіти підвищував роль філій, число яких на 1910 р. зросло майже вдвічі до 48. Вони утримували 22 навчальні заклади і 25 бурс; при 80% осередках організовувалися курси для неграмотних семінарські, підготовчі гімназії.

Розширення територіальної сфери діяльності РТП спонукало центральний відділ до структурного вдосконалення виконавчого органу. 18 березня 1898 р. при ньому було створено три комісії: 1) упорядкування справ членів та членських внесків; 2) допомоги учительському фонду; 3) розвитку філій у провінції. В 1904-1908 рр. утворилися секції Центрального відділу: 1) філій і педагогічних гуртків; 2) адміністративно-економічна; 3) будова бурси; 4) спорудження будинку РТП; 5) редакційна.

Таким чином, наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. внаслідок поширення діяльності товариства на місцях ідея рідної школи охопила переважну більшість повітів Галичини. Відомими проповідниками її виступали Н. Вахнянин, М. Галущинський, І. Кобринський, В. Коцовський, О. Макарушка, К. Студинський, Й. Чайківський та ін.

Загальні збори 2 червня 1900 р. прийняли відозву до української громадськості із закликом вступати у РТП, бо "в інших краях саме товариства педагогічні, котрі числять десятки тисяч членів, працювали спільно зі шкільною властю, довели до поступу, зависті гідного, і стремлять чим раз то вище"²⁷. Поряд з чисто шкільними на чільному місці виступали загально-національні завдання: "освідомляти нарід національно, вчити його рускої історії, [...] найпотрібнішим відомостям з сільського господарства, законодавства, промислу і торгівлі, взагалі всього, що може принести [...] користь моральну або матеріальну"²⁸.

Перебуваючи в правовому полі Австро-Угорщини, будучи під контролем її адміністративних органів, РТП намагалося зберігати внутрішню автономію та незалежність, що виявилось у самостійному виробленні ним і реалізації ідеологічної платформи, в існуванні окремого управлінського апарату й організаційної структури.

Еволюція товариства від станovo-професійної до загальнонаціональної освітньо-шкільної інституції не сприймалась адміністративними властями. Наприклад, у донесенні львівської поліції 1903 р. підкреслювалося, що, хоч РТП тримається далеко від політики, воно чим далі набирає гострого національного характеру²⁹.

Проголошені віденськими властями рівні права народів на свою національну школу виявилися декларативними та не реалізованими у повній мірі щодо українців Галичини. Народна і середня освіта фактично перебувала в руках польських освітніх владних структур. Як у Крайовій шкільній раді, так і в Австрійському міністерстві переважаючими були польські "ендецькі" впливи. Об'єктивними у цьому сенсі видаються слова польського політика М. Боб-

---

жинського про те, що "всі ці інституції працювали з усіх сил, щоб три з половиною мільйони українців Східної Галичини в найкоротший час почуло себе поляками"³⁰.

Підтримка польською громадськістю "Товариства школи людовой" у краї змусила консолідувати українське суспільство навколо ідеї рідної школи. 9 лютого 1910 р. зусиллями Української Національно-демократичної партії відбулася конференція за участю лідерів громадських, політичних та економічних установ, яка проголосила створення Крайового шкільного союзу (КШС) як загальнонаціональної федерації. Його головною метою була організація "оборонної акції" проти польської Крайової шкільної ради³¹.

Сучасна дослідниця Г. Білавич сумнівається в доцільності цієї установи³². На нашу думку, Краєвий шкільний союз як протиположна Крайовій шкільній раді був надзвичайно необхідним для координації боротьби всіх українських освітніх інституцій проти наступу польської освітньої влади. Про ніяку конкуренцію з РТП через різні програмні цілі мова не йшла.

Навпаки, педагогічне товариство мало можливість зосередитися насамперед на виконанні своїх завдань, що змусило його керівництво вдатися до внутрішнього реформування.

Етапними у цьому плані необхідно вважати загальні збори 1912 р., які внесли зміни до статуту. Затверджувалися нові назви: товариства Українське педагогічне товариство (УПТ), центрального відділу головна управа, загальних зборів - з'їзд. Поглибилася децентралізація УПТ, яке стало фактично союзом автономних організацій гуртків. Нововведення, без сумніву, сприяли охопленню ідеєю рідної школи всього українського суспільства.

Напередодні Першої світової війни українці краю продемонстрували високий рівень розуміння ідеї рідної школи. Про це свідчить їх готовність всіляко підтримувати діяльність товариства. Зусилля головної управи в цьому напрямку не були марними: у 1913 р. пожертвування громадськості зросли в тричі й досягли суми 13,7 тис. крон, а в першій половині 1914 р. 20,5 тис. крон.

Поступ товариства, наміри його головної управи скликати український педагогічний з'їзд перервала Перша світова війна. Російські окупаційні власті у вересні 1914 р. червні 1915 р. не дозволили працювати жодній українській політичній партії чи товариству. Серед головних "вогнищ мазепинства і сепаратизму" виявилася УПТ поряд з "Просвітою", "Січчю", "Соколом" та ін. Масові обшуки знищили майно, літературу, документацію товариства. Головна управа після відступу російської армії намагалася налагодити діяльність УПТ, але в умовах війни це зробити було нереально.

Отже, ідея рідної школи була складовою частиною національного руху галичан наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Поява РТП (УПТ), його діяльність сприяли наповненню її реальним змістом у практичному житті. Незважаючи на несприятливі зовнішні й внутрішні фактори, товариство зуміло вже на початку ХХ ст. стати загальнонаціональною освітньою інституцією. Газета "Діло" ще у 1905 р. справедливо підкреслювала, що праця РТП (УПТ) "благодатна для нашої народної освіти", оскільки воно виконує "ті завдання в нашій просвітнім розвитку, до яких властиво обов'язані публічні власті"³³.

---

¹ Див. детальніше: *Стеблій Ф.* Початки українського національного руху в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - 1995. - Вип. 2. - С. 59-60.

-
- 2 Франко І. Азбучна війна в Галичині //Зібрання творів: в 50-и томах. - К., 1986. - Т. 47. - С. 593-596.
- 3 Сборник документов по истории нового времени. Экономическое развитие и внутренняя политика стран Европы и Америки 1870-1914. - М., 1989. - С. 251.
- 4 Гнатюк В. Національне відродження австро-угорців (1772 - 1880рр.) - Відень. 1916. - С. 45-46.
- 5 Уставы галицко- русского литературного Общества подъ названіем "Галицко-русская Матиця", високом у. к. министерствомъ съ днемъ 18августа 1861 года затвержденным//Науковий збірникъ, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы. - 1865. - Вып. 1-4. - С. XXII.
- 6 Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства. - Львів, 1935. - С.43.
- 7 Стеблій Р. Духовний п'ємонт українців// Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси. - Львів, 1998. - С. 208.
- 8 Серета О. Національна свідомість і політична програма раних народоців у Східній Галичині (1861-1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Вип. 34. - С. 210.
- 9 Климкович К. Руська народна партія и її політична ісповідь// Мета. - 1865. - № 1. - С. 16.
- 10 Франко І. [передмова до] З історії української молодіжи в Галичині, 1871-1884 // Записки НТШ. - Львів, 1903. - Т. LV. - С. 2.
- 11 Кошелева Н. Діяльність Галицької Крайової шкільної ради стосовно української народної освіти в 1873-1914 роках //Вісник Львівського університету. Серія історична. - Львів, 1999. - Вип. 34. - С. 269.
- 12 XI звіт Крайової шкільної ради про стан публічного виховання в Галичині в 1881 р. // Шкільний часопис. - 1882. - Ч. 15. - С. 118.
- 13 Rodzina i Szkoła. - 1896. - N 4. - S. 19.
- 14 Учитель - 1889. - 1 червня.
- 15 Статут Руского Товариства Педагогічного. Затверджений ц. к. Намісництвом з дня 6 серпня 1881. Ч. 37.847. - С. 1-2.
- 16 Там же. - С. 3-5.
- 17 [Відозва РТП] //ЦДІАУ. - Ф. 206, оп. 1, спр. 1, арк. 1-12.
- 18 Там само.
- 19 Білавич Г., Савчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881-1939 рр.). - Івано-Франківськ, 1999. - С. 12.
- 20 Під ювілей "Рідної школи" // Діло. - 1931. - 11 січня.
- 21 [Протокол загальних зборів РТП 2.03.1884 р.] // ЦДІАУ у Львові. - Ф. 206, оп. 1, спр. 3, арк. 13-14.
- 22 [Протокол засідання Виділу 5.03.1884 р.] // ЦДІАУ у Львові, ф. 206, оп. 1, спр. 3, арк. 15.
- 23 Білавич Г., Савчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881-1939 рр.). - Івано-Франківськ, 1999. - С. 14.
- 24 [Протокол VIII загальних зборів РПТ 26.11.1891 р.] // ЦДІАУ у Львові, ф. 206, оп. 1, спр. 1, арк. 89-90; Учитель. - 1891. - № 19. - С. 292-296.
- 25 Учитель. - Річник за рік. 1899. - С. 51.
- 26 Див. детальніше: Ясінчук Л. 50 літ Рідної Школи. 1881-1931. - Львів, 1931. - С. 63-64.
- 27 Учитель. - Річник за рік. 1901. - С. 161-163.
- 28 Учитель. - Річник за рік. 1905. - С. 77.
- 29 Білавич Г., Савчук Б. Назв. праця. - С. 20.
- 30 Українська школа під польським ярмом у Східній Галичині. - Відень, 1921. - С. 5.
- 31 Ясінчук Л. 50 літ Рідної Школи. 1881-1931. - Львів, 1931. - С. 132-133.
- 32 Білавич Г., Савчук Б. Назв. праця. - С. 23.
- 33 Наша просвітня організація в 1904 р. // Діло. - 1905. - 2 березня.